

SÖZÜN MORFOLOJİ QURULUŞUNUN ÖYRƏDİLMƏSİ

Leyla Rauf qızı Qasimova

SDU

qasimovaleyla1991@gmail.com

Xülasə

Söz yaradıcılığı müasir dilçiliyin müstəqil bir sahəsi hesab olunur. Leksika və qrammatika (morfologiya) arasında bir qədər aralıq mövqe tutur. Söz əmələ gəlməsi sözlərin əmələ gəlməsini öyrənməkdir. Dilçiliyin bu sahəsində söz əmələ gətirmə üsulları və ya vasitələri öyrənilir. Burada həm sözlərin quruluşundan, həm də yeni sözlərin əmələ gəlmə qaydalarından bəhs edilir. Əgər sözün qrammatik dəyişməsi onun qrammatik mənasında dəyişikliyə səbəb olursa, söz şəkilçisinin alınması da onun lüğət mənasının dəyişməsinə səbəb olur və yeni söz yaranır. Məqalənin əsas məqsədi nəzəri dilçilikdə söz yaradıcılığı probleminin əsas aspektlərini nəzərdən keçirmək, söz yaradıcılığı vəziyyəti məsələsinə praktik münasibət bildirmək, söz yaradıcılığının tədrisi inkişafını nəzərdən keçirməkdir. Azərbaycan dilçiliyi və onun əsas xətlərinin aydınlaşdırılması. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, tədris prosesində söz yaradıcılığının praktik məsələləri izah edilir və təhlil edilir. Orta məktəblərdə söz yaradıcılığının öyrədilməsi şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir. Tədqiqatda təsviri-müqayisəli, müqayisəli-tarixi və təsviri üsullardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: sözün morfoloji quruluşunun öyrədilməsi, kök, əsas, şəkilçi anlayışları, söz yaradıcılığı.

Summary

Word formation is considered an independent branch of modern linguistics. In a way, it is in an intermediate position between vocabulary and grammar (morphology). Word formation is learning the formation of words. In this branch of linguistics, methods or tools of word formation are studied. Both the structure of words and the rules of formation of new words are discussed here. If the grammatical change of a word causes a change in its grammatical meaning, the acquisition of a word suffix also causes a change in its lexical meaning and creates a new word. The main goal of the article is to review the main aspects of the problem of word creation in theoretical linguistics, express a practical attitude to the issue of word creation, and review the development of word creation teaching. Clarification of Azerbaijani linguistics and its main lines. The scientific novelty of the article is that practical issues of word creation are explained and analyzed in the teaching process. Teaching word creation in secondary schools enriches students' vocabulary. Descriptive-comparative, comparative-historical and descriptive methods were used in the research.

Key words: teaching the morphological structure of the word, root, basic, suffix concepts, word creation.

Ana dilinin tədrisi orta məktəblərdə ibtidai siniflərdə tədris olunmağa başlanılır. II sinifdə morfemik tərkib müstəqil mövzu kimi tədris edilir, III sinifdə nitq hissələrinin öyrənilməsi ilə əlaqədar sözlərin tərkibi haqqında biliklərin təkmilləşdirilməsi təmin edilir. Mövzunun öyrənilməsi zamanı şagirdlərin qrammatik biliklərə və orfoqrafiya bacarıqlarına yiyələnməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən problemlər həll edilir. Bu vəzifələrin əsasları bunlardır:

1) məqsədyönlü məşqlər prosesində morfemlər: kök, prefiks, şəkilçi, sonluq anlayışlarının öyrənmələr tərəfindən şüurlu mənimsənilməsinə nail olmaq;

2) şagirdləri sözləri tərkibinə görə təhlil etmək vərdiş və bacarıqları ilə təchiz etmək: onlar bir sözdə müəyyən bir morfemi tapmağı, müxtəlif sözünü və sözsonu şəkilçilərlə verilmiş söz üçün eyniköklü sözləri seçməyi, eyni sözün formalarını, eyni kökdən olan sözlərdən ayırd etməyi bacarmalıdırlar;

3) Azərbaycan dilində sözlərin mütləq əksəriyyətinin düzgün yazılışını müəyyən edən Azərbaycan orfoqrafiyasının morfoloji prinsipinin mahiyyətini tələbələrin şüuruna çatdırmaq;

4) şagirdlərə vurğusuz saitlərin, sait və samitlərin, tələffüzdə ifadə olunmayan samitlərin yazılış qaydalarından şüurlu şəkildə istifadə etməyi öyrətmək; orfoqrafiya sayıqlığını inkişaf etdirmək;

tələffüzdən asılı olmayaraq eyni yazılan prefikslərin yazılması qaydalarını təqdim etmək;

5) söz yaradıcılığı və leksik məşğələlər prosesində tələbələrin aktiv lüğətinin zənginləşməsinə nail olmaq və yaradıcı məşğələlər vasitəsilə ardıcıl nitqin inkişafı problemlərini həll etmək.

Məktəbli üçün ana dili təkcə tədris predmeti deyil, həm də və digər fənlərin tədrisi vasitəsidir. Azərbaycan dili dərslərində tələbələr tam nitq fəaliyyəti ilə əlaqəli ümumi təhsil bacarıqlarına yiyələnirlər. Demək olar ki, bütün xüsusi çıxışlar məktəblinin bacarıqları - oxuduqlarını təhlil etmək bacarığı, səbəb-nəticə əlaqələri qurmaq və vacib olanı ümumiləşdirmək, oxuduqlarınızı planlaşdırmaq, müəyyən bir mövzuda mesaj üçün material seçmək, mətn yaratmaq bacarığı - rəvayət, təsvir və ya onun strukturunu nəzərə alaraq mülahizə yürütmək, məzmununu təfərrüatlı, yığcam və ya seçmə şəkildə çatdırmaq da onun üçün ümumi təhsildir. Buna görə də idrak vasitələrinə yiyələnməyə istiqamətlənmə öyrənmənin nitq oriyentasiyası kimi başa düşülür. Altsistemlərin hər birinin strukturunda (məsələn, dil təlimində) fonetika və qrafikanın öyrənilməsinə müəyyən edən daha konkret mikrosistemlər fərqləndirilir; morfemlər; lüğət; qrammatika, o cümlədən morfologiya və sintaksis; orfoqrafiya və s. Nitqin inkişafı dar mənada nitq bacarıqlarının inkişafına aiddir. Eyni zamanda, dil və nitq təlimində bilik və bacarıqlar təməldir. Buna görə də kursun əsas, sistem formalaşdıran əlaqəsi dillə bilik və nitq bacarıqları arasındakı əlaqədir. Bu, Azərbaycan dili kursunun praktiki istiqamətini müəyyən edir. İbtidai məktəbdə bütün Azərbaycan dili kursu belə qurulmuşdur: elə bir şəkildə ki, şagirdlər ünsiyyət zamanı istifadə etdikləri dil vahidlərini öyrəndiklərini dərk etsinlər.

Dil ictimai hadisədir, onu ictimai münasibətlərdən kənarda mənimsəmək mümkün deyil, dilin cəmiyyətin və hər bir insanın həyatında rolu hərtərəflidir. Dil insanın əxlaqi, əqli və nitq inkişafı vasitəsidir. Ana dilinin mənimsənilməsi, formalaşması prosesində şagirdin bir fərd kimi özünüdərk etmə qabiliyyəti artır, cəmiyyətin mədəni dəyərləri ilə tanışlığı, sosial məkanın inkişafı genişlənir.

Savadın və orfoqrafiyanın tədrisi metodikasının əsasında fonetika, qrafika və orfoqrafiya sahəsində nəzəri ümumiləşdirmələr durur; qrammatik nəzəriyyələr (nitq hissələri, söz birləşmələri, cümlələr haqqında) qrammatikanın tədrisi metodlarının əsasını təşkil edir; Nitqin inkişafı metodologiyası lüğətə, mətn nəzəriyyəsinə və nitqi öyrənən digər fənlərə əsaslanır. Hamısı birlikdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodologiyasının lingvistik əsaslarını təşkil edirlər.

İlk siniflərdə propedevtik iş məqsədyönlü və sistemli olmalı olan hazırlıq məşqlərini əhatə edir. Eyni zamanda, onlar dərstdə çox vaxt apara bilməzlər və heç bir halda uşaqların o dövrdə öyrənilən proqram mövzusu ilə bağlı biliklərə yiyələnməsinə zərər verməməlidirlər. Mümkünsə, onlar dərsin əsas materialı üzrə məşqlərlə əlaqələndirilməlidir.

Məşğələlərin məzmunu onların həyata keçirilməsi nəticəsində həyata keçirilən məqsədlərlə müəyyən edilir. Məqsədlər aşağıdakılar ola bilər:

1) eyni sözün formalarını eyni kökdən (əlaqəli) sözlərlə qarışdırmaq imkanını istisna etmək; tələbələr tez-tez söz formalarını bir sıra qohum sözlərə daxil edirlər (ağac – ağaclar – ağacda və s.);

2) eyni nüvəli sinonimlərin, daha çox omonim köklü sözlərin, omonim köklü sözlərin və ifadələrin qarışdırılması nəticəsində yaranan səhvlərin qarşısını almaq. Şagirdlərin eyni kökdən olan sözlər sırasına sinonim sözləri daxil etmələri tez-tez olur. (baxmaq – tamaşa etmək), daha çox kök omonimlərlə baş verir. (yanmaq – yandırılmaq – yanlış – yanaq);

3) uşaqlarda sözlərin qrafik formasına diqqətli olmaq vərdişini aşılamaq. Məşğələlər zamanı əmin olmalıdırlar ki, yazarkən həmişə qulaqlarına etibar etməsinlər: çox vaxt sözün yazılışı onun tələffüzündən fərqlənir - orfoqrafiya yoxlanılmalıdır;

4) sözlərin səs və qrafik formalarında oxşarlıq və fərqləri görmək üçün mənaça oxşar, lakin eyni olmayan digər sözlərlə semantik əlaqəni aşkar etmək üçün bir sözü dinləməyi, düşünməyi və ona nəzər salmağı öyrətmək, yəni uşaqlarda dil duyğusunu inkişaf etdirmək.

Derivatologiyanın – söz yaradıcılığının tədqiqi prosesində ümumi didaktik amillərə: ümumi metodoloji (ekstralingvistik, normativ-üslubi, tarixi və s.), həmçinin konkret metodoloji prinsiplər əsaslanmaq lazımdır. Söz yaradıcılığının tədrisinin xüsusi metodoloji prinsiplərini nəzərdən keçirək:

- struktur sözyaradıcılıq prinsipi sözün təhlili prosesində sözün strukturunu və onun əmələ gəlmə üsulunu müqayisə etmək zərurətini diktə edir və sözün morfemik quruluşuna etibar etmək bacarığının inkişafını nəzərdə tutur. Məsələn, qapıçı sözü qapı – sözünə -çı şəkilçisi artırmaqla düzəlib;

- leksik-sözyaratma prinsipi sözyaradıcı modelin leksik və qrammatik mənaları arasındakı əlaqə ilə

bağlıdır. Məsələn, badamlıq sözü yalnız badam ağaclarının bitdiyi yer deməkdir; -lıq törəmə şəkilçisi kökün təyin etdiyi ağac növlərinin (üzüm-lük, çinar-lıq) bitdiyi yeri bildirir;

Morfemik məşqlər məktəblilərdə sözün quruluşunu təyin etmək bacarığını inkişaf etdirir:

- ön və son şəkilçisi olan sözləri tapmaq;
- sözün hissələrini simvollarla göstərmək;
- eyni şəkilçi olan sözləri seçmək;
- qrafik imla yazmaq;
- sözləri tərkibindəki müxtəlif şəkilçilərin olmasına görə qruplaşdırmaq;
- bu nümunələrdən istifadə edərək cədvəli doldurmaq;
- sözləri tərkibinə görə çeşidləmək və s.

Söz yaradıcılığı təlimi məktəblilərdə struktur-semantik əlaqələr qurmaq və istənilən sözün formalaşdırılması üsulunu müəyyən etmək bacarığını inkişaf etdirir:

- verilmiş sözün hansı sözdən və hansı vasitə ilə düzəldildiyini müəyyənləşdirmək;
- eyni kökdən olan sözlər silsiləsi yaratmaq;
- sözün əmələ gəlmə üsulunu müəyyən etmək;
- söz əmələ gətirmə zəncirində itkin halqaları bərpa etmək və s.

Söz yaradıcılığı şagirdlərin lüğət ehtiyatını artırmaqla yanaşı, onların linqvistik fərziyyəsini inkişaf etdirməyə kömək edən universal və təsirli bir vasitədir. Dil dərslərində söz əmələ gətirmə üsullarının mənimsənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Lakin problem ondadır ki, bu fənnə az saat ayrılır və tədrisə söz yaradıcılığı komponentinin daxil edilməsi problemli olur. V sinifdə kök və şəkilçi, leksik-qrammatik şəkilçilər, sözün başlanğıc forması, bir cür yazılan şəkilçilər, söz yaradıcılığı, düzəltmə sözlər, bitişik və defislə yazılan mürəkkəb sözlər, sözün tərkibinə görə təhlili və eyniköklü sözlər mövzularının hər birinə 1 saat vaxt ayrılışdır.

Sözyaratma bölməsinin nəzəri komponenti yeni söz yaratmaq üçün üsul və vasitələrin, həmçinin diaxronik və məhsuldar xüsusiyyətlərə malik struktur və modellərin məcmusudur. Dildə artıq mövcud olan sözlərin sözyaratma strukturlarının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu, bizə söz yaradıcılığı proseslərini - onların mexanizmini və mahiyyətini daha yaxşı anlamağa imkan verir [3].

Söz yaradıcılığı sistemi daim inkişaf edir, istənilən dilin leksik tərkibini artırır. Leksik vahidlərdə artım müşahidə olunur - bu həm də affikslərə (şəkilçilərə və prefikslərə) aiddir. Sözyarma modellərinin məhsuldarlığı da keyfiyyətcə dəyişir – həm yuxarıya, həm də əksinə, aşağıya. Həm də sözlərin yayılması dəyişir və son iyirmi ildə dildə neologizmlərin yaranması tendensiyası müşahidə olunur [4, s. 170].

Yuxarıda göstərilən bütün dəyişiklikləri və yenilikləri (onların strukturu və funksionallığını) təhlil etməklə söz əmələ gətirmə proseslərinin vəziyyəti və dinamikası haqqında tam təsəvvür əldə etmək olar.

Leksik yeniliklərin formalaşması söz yaradıcılığı faktıdır. Söz yaradıcılığı nitq yaradıcılığının təzahürlərindən biridir, natiqin nitqinin şəxsi yaradıcılıq xarakterini vurğulaması lazım olduğu hallarda yaranır. Bu problem yeni sözlər - “leksik yeniliklər” yaratmaqla həll olunur. Sözümlər çatışmırsa, biz fərdi müəllifin kəşfi və ya leksik yeniliyi olan “özümüz” sözü icad edirik və ya yaradırıq.

Söz yaradıcılığı dilçiliyin yeni sözlərin əmələ gəlmə prosesini və üsullarını öyrənən bir sahəsidir. Müstəqil mövcud olduğu nisbətən qısa müddət ərzində söz yaradıcılığı elmi özünün bir çox əsas problemlərinin müəyyən edilməsində və həllində, obyektinin öyrənilməsinin prinsip və üsullarının işlənilməsində və təkmilləşdirilməsində müəyyən uğurlar qazanmışdır. Bu gün söz yaradıcılığı dil altsistemlərinin iyerarxiyasında öz layiqli yerini tutur və həmin konkret məsələ ilə məşğul olur, hər hansı bir şəkildə dilin digər səviyyələrinə aiddir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: “Maarif”, 1987, 308 s.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin Leksikologiyası. Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2008.- 442 s.
3. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1960.- 204 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili; Leksika, II hissə. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1982.- 215 s.